

SZÁRAZ MIKLÓS GYÖRGY

Gulliver zsebórája

Az időről és az emlékezésről

Mennyi az idő, kérdezte Eszter.
Öt perc múlva három, mondta apánk.
Eszter hároméves volt, eltöprengett.
Jó-jó, mondta, de most mennyi?

Gyerekkoromban is izgatott az idő. Nem érttem. Emlékszem rá (ez csak félig igaz, mert valami dereng ugyan, de valójában másodlagos emlék, vagyis később mesélték el), hogy apai nagyapám tanította meg nekem az órát. Hogy a szó egy tárgyat, konkrétan az ő teácsésze nagyságú, veszettül csörömpölő Junghans vekkerét, valamint egy időtartamot is jelent, és hogy a tárgyról, az ébresztőóráról – ami úgy negyven esztendeje már az én könyvespolcomon áll – hogyan olvassam le az időt. A leolvasás könnyen ment, de sehogy sem akartam megérteni, hogy mi az, amit leolvasok. Anyám szerint apám kajánul vigyorgott, amíg nagyapám előbb elnéző fölénnyel, majd egyre keservesebb igyekezettel próbálta megközelíteni és közben velem is megértetni az idő lényegét. Végül belefáradt, legyintett, és kimondta azt, amit erről a rejtélyes és megfoghatatlan valamiről a fizikusok is igaznak tartanak: „Benned van. Meg bennem. Mi magunk vagyunk az idő.”

Emlékezet nélkül nincs idő, és az emlékeink nélkül nem mi vagyunk mi. Ezt az igazságot számtalanszor megtapasztaltam azóta, hogy nagyapám megfejtette a megfejthetlent. Először talán kamaszkoromban, amikor egy reggel arra ébredtem, hogy nem tudom, ki vagyok. Iszonytató visszatérő álmom kínozta egész éjjel, és amikor végre nem a fekete árnyakra, hanem a napsütésre nyílt ki a szemem, nem tudtam, ki vagyok. Néhány percig tarthatott, aztán a jeges úr lassan feltöltődött, visszaszivárgott a fejembe mindaz, ami én vagyok, és tudtam, hogy attól fogva annak a jeges úrnek a megtapasztalása is én vagyok.

Szent Ágoston sokat töprengett az idő mivoltán és természetén. Kimondja, hogy nem hisz kora tudósainak (ne feledjük, a Rómát fosztogató gót Alarik, a Konstantinápolyt kiépítő II. Theodosziosz bizánci császár vagy éppen a hun Attila a kortársa), nem hiszi, hogy az idő a Nap, a Hold és a csillagok mozgása volna. Nem is a testek mozgása. A *Vallomások* XI. könyv XXV. fejezete bennem derűt kelt, a címe így hangzik: *Sóhajtozik tudatlansága miatt*, és a kurta, panaszos fejezet első mondatai ezek: „Megvallom neked, Uram, hogy én még mindig nem tudom, mi az idő. Megvallom azt is, amit tudok. Tudom, hogy beszédem időben folyik; tudom, hogy immár régóta beszélek az időről, s tudom, hogy ez a régóta sem egyéb, mint időbeli folyamatosság. De hogyan tudom mindezeket, ha nem vagyok tisztában az idő mivoltával? Vagy talán csak nem tudom kimagyarázni azt, amit tudok? Jaj, szegény fejem! Hát még azt sem tudom, hogy mit nem tudok?” Nem adja fel, tovább kutat, és a XXVI. fejezetben így morfondírozik: „úgy vélekedem, hogy az idő mindenesetre valami tartam. Minek a tartama? Nem tudom. Nagyon csudálnám, ha nem a léleké volna. Mert végre is mit mérek, Uram, mikor csak úgy körülbelül-módon azt mondom: ez

az idő hosszabb, mint a másik; vagy határozottan kijelentem: ez kétszerese a másíknak? Időt mérek. Ezt tudom. Nem a jövőt, az még nincs; nem a jelent, mert annak nincs kiterjedése, nem a múltat, mert az már nincs meg. Mit mérek tehát?" A XXVII. fejezetben végre – ugye, milyen szépen fogalmaz? – „hajnalodik az igazság”, és önmagát megszólítva kimondja a lényegét: „Lelkem, te benned mérem az időt. Ne is ellenkezzél velem, illetőleg ne ellenkezzél magaddal, akármeckora is az elfogultságod! Még egyszer mondom: te benned mérem az időt!” Megdöbbsent ennek a régi-régi kíváncsi embernek az okossága. A XXVIII. fejezetben már határozottan állítja, hogy az idő mi vagyunk, a múlt és jelen pengevékony határán, a jelenben létező, tudattal bíró ember: „A lélek vár, figyel és emlékezik; így aztán az, amit vár, azon keresztül, amire figyel, általában abba, amire emlékezik. Ki meri tagadni, hogy a jövő még nincs meg? S a lélekben mégis megvan az eljövendőök várakozása. Ki meri tagadni, hogy a múlt nincs többé? S a lélekben mégis megvan a múltnak emlékezete. Ki meri tagadni, hogy a jelen időnek nincs kiterjedése, mert hisz pillanatok szerint halad előre? A lélek figyelme azonban odaszegődik, s megmarasztja azt, ami tűnni iparkodik.”

ÍRÁS ÉS EMLÉKEZÉS

Jorge Luis Borges szerint az írás, a könyv az emlékezet (és a képzelet) meghosszabbítása. Régi vita, hogy meghosszabbítása vagy megnyirbálása. Platón sem tud dönten: a *Phaidrosz* dialógusban Szókratész elmeséli, hogy az egyiptomi Naukratész körül élt egy ősi isten, a neve Teuth, ő találta fel a számolást, a geometriát, az asztronómiát és az írást. Elment Egyiptom királyához, és felkínálta ezeket neki. Az írásról Teuth ezt mondta:

– Ez a tudomány, király, bölcsőbbé és tartósabb emlékezetűvé teszi az egyiptomiakat; mert az emlékezet és a tudomány varázsszerszöket találtam itt fel.

A király válasza elgondolkodtató.

– Épp az ellenkezőjét mondtad, mint ami a valódi hatása. Mert éppen hogy feledést fog oltani azok lelkébe, akik használják, mert nem gyakorolják majd az emlékezőtehetségüket. Az írásban bizakodva ugyanis kívülről, idegen jelek segítségével, nem pedig a maguk erejéből fognak visszaemlékezni. Tehát nem az emlékezetnek, hanem az emlékeztetésnek a varázsszerét találtad fel.

Egy másik Platón-dialógusban, a *Timaios*ban Kritiasz meséli, hogy Egyiptomban, a Nílus deltájának legnagyobb városában, Szaiszban szeretik, sőt valamiképpen rokonaiknak tartják az athéniakat. A városba látogató Szolón a tudós, öreg papokat a régmúltról faggatná, ám előtte elbeszéli nekik Athén általa ismert legősibb történetét. Erre az egyik agg – és ez a dialógus egyik legélelenebb jelenete, szinte látjuk, ahogy a derűs bölcs fejét csóválva elmosolyodik – ezt mondja Szolónnak:

– Ej, Szolón, Szolón, ti, görögök mindig gyermekek vagytok, öreg görög pedig nincs is. Mindnyájan ifjak vagytok lelkileg: mert nincs lelketekben ősi hagyományon alapuló régi meggyőződés, sem időtől szürke ismeret.

Magyarázattal is szolgál. A görögök az írással szemben előnyben részesítik az előadást, a dialógust, a szónoklatot. Ezért az emlékezetük rövid, nem ismerhették fel azt, amit az egyiptomiak már régen tudnak, hogy a történelem ismétlődések sorozata. Sokféle pusztulása volt már az embereknek, a legsú-

lyosabb a tűz- és vízözön, amiből sok volt már eddig is, és lesz még ezután is, a görögök mégis mindig csak a legutóbbiról tudnak. Ezért aztán olyanok, mint az ifjak, akik semmit sem tudnak sem a saját, sem a távoli országok és népek régi dolgairól.

– Amit te, Szolón, elbeszélteél a nálatok élt nemzedékekről, alig különbözik a gyermekmeséktől – mondja a derűs, vén bölcs.

Platón a *Phaidroszban* azért is kárhoztatja az írást, mert a dermedt, holt szöveg és olvasója közt nincs élő kapcsolat: a könyv lélektelen, nem válaszol az olvasó kételyeire és kérdéseire. A kulturális emlékezet mai történész kutatói érdekes megállapításra jutnak a szóbeli és írásos emlékezet kapcsán. Bármennyire is az ellenkezője tűnne logikusnak, azt állítják, hogy az írásos emlékezet a rugalmas és variábilis, míg a szóbeli emlékezet dermedt és kötött. Ugyanis a szóbeli hagyomány éppen a nem felejtés érdekében nem tűr változtatást. Jan Assman szerint mihelyt megjelenik az írott emlékezés, a mitológus múlt elkezd távolodni: felszívódik a „köd”, tisztul a „kép”.

Joszif Brodskij, ez a könyvekben élő hontalan, valahol azt állítja, hogy a könyv jobb beszélgetőtárs, mint a legjobb barátunk vagy a szerelmünk. Elsőre kemény állításnak tűnik, de ha belegondolunk, annyira triviális az igazsága, hogy az már-már lesújtó a magasztalni kívánt könyvre nézve. (Joggal feltételezem a szándékot, hiszen Brodskij azt is állítja, hogy a könyv az emberiség történetében antropológiai fenomén, lényegét tekintve egyenértékű a kerék feltalálásával.) *Scripta manent, verba volant* – szoktuk idézni, és úgy értjük, hogy az írás megbízható, mert megmarad, megfogható, míg a szó elszáll, vagyis bizonytalan. Csakhogy a mondást eredetileg fordítva értették: az élő, diadalmasan szárnyaló szót magasztalták vele, szemben a holt, dermedt írással. Ezt a könyvekben boldogságot kereső és találó Borges is tudja, ezért kicsit értetlenül pillant vissza az ókorra. Hiszen a könyvet az ember legcsodálatosabb szerszámának tartja, amiben megtalálhatjuk az eltűnt időt, és aminek segítségével visszatérhetünk a már nem létező múltba, ahol rég halott emberekkel társaloghatunk.

OLVASÁS ÉS ÚJRAOLVASÁS

Az írott szöveget, a betűkbe rejtett tartalmat időben egy irányba haladva fejthetjük meg. Nem is lehet másképp, ha egyszer az idő mindig egy irányba halad. Folyik. Előre. Visszafelé soha. A fizika tudományának legnagyobbjai ma mindössze két állításukat vélik örök érvényűnek és megingathatatlanak (ha egyáltalán van ilyen). Az egyik, hogy a hő mindig egy irányba, a meleg dolgok felől a hidegek felé halad. Visszafelé soha. A másik az idő folyásának iránya. Ez utóbbival kapcsolatban a fizikusok nemcsak azt állítják, hogy sosem folyik visszafelé, hanem azt is, hogy nem folyik előrefelé sem. Aki hisz a fizikában, írja Einstein, annak a múlt, jelen, jövő csak képzelgés, bármily makacsul is tartja magát.

Szent Ágostonnál vagyunk ismét: sem az egyenesen folydogáló, sem a rohanó vagy ácsorgó idő nem létezik, vagy ha igen, akkor az mi magunk vagyunk.

Évszázadokon, évezredekken át nem olvastunk, hanem énekeltünk, szavalunk, beszélünk, és hallgattuk a mesét (a dalt, a mondát, a históriás éneket). Ennek kétségtelenül az volt az egyik előnye, hogy a hallgatott szöveg megértése nem igényelt megfejtést, nem kellett dekódolni a szöveget. A fennhangon

előadott történetnek is van saját ideje, és olykor ugyan megállíthatjuk az előadót, megkérhetjük a bárdot, a dalnokot, a színészt, hogy ismétljen meg egy-egy részt, vagyis beleavatkozhatunk az előadásba, de nem ez a jellemző. (A hajdani cigány mesemondók például elszontyolodtak, az érdektelenség jeleként értelmezték, ha hallgatóik nem kotyogtak állandóan bele, ha nem kérdeztek rá, hogy „és milyen színű az a ló?”, vagy hogy „milyen autói voltak annak a gonosz királynak?”) Az ismétlés, a visszatérés lehetősége a történet korábbi részeihez igazán az olvasás esetében adott. Az írás, említettük már, maga az emlékezet, az emlékezet kiterjeszkedése. A hallottakat megjegyezhetjük, de gyakrabban elfelejtjük, vagy átalakítva, módosítva rögzítjük az elménkben. Az újraolvasás lehetősége felszabadít, másféle értelmezéseket eredményezhet, a tartalom több megfejtését, rejtett összefüggések felismerését engedi meg. (A színész, a szónok, az énekes ugyanazt a szöveget egy alkalommal, egy eseményen általában egyféle módon adja elő – hacsak nem épp a sokféle lehetőség bemutatása a cél.)

Amikor Jorge Luis Borges azt írja, hogy „azt hiszem, az újraolvasás fontosabb, mint az olvasás, csak persze ahhoz, hogy újraolvashassunk valamit, azt már előbb el kellett olvasnunk”, akkor lényegében azt mondja, hogy ne olvassuk el azt a könyvet, amit nem olvasnánk újra. (Ezt persze nem mondja, mert ennél bonyolultabb a dolog, hiszen az a szöveg, amit egy adott időben nem tartunk érdemesnek újraolvasásra, az nem feltétlenül rossz szöveg, még ha mi – bármilyen okból és akkor éppen – nem is vagyunk jó olvasói.)

Az újraolvasásnak, úgy tűnik, másféle ideje van, mint az olvasásnak. Ez az idő hasonlóképpen „működik”, mint az újra és újra előadott mondák, legendák, hősénekek ideje. (Mondhatnám az ókori görög színházat, a vallási szertartások ismétlődő szövegeit, az ugyanazt az esti mesét újra és újra követelő gyermeket is.) Tudjuk, hogy mi történik, mégis újra és újra élvezzük. De mit? Az ismert fordulatokat? Mert újra és újra átélhető a kalandra hívás, az alászállás, a beavatás, az újjászületés és a bukás vagy megszabadulás? Bizonyára ez is igaz. De az ismétlés különbözőségeit is élvezhetjük. Mert még az esti gyerekmese sem egészen ugyanaz, még ha ugyanaz a személy meséli ugyanabból a mesekönyvből, akkor sem. (Ahogy soha nem léphetünk kétszer Hérakleitosznak ugyanabba a folyójába, ugyanúgy a mese és a mesélő, a mesét hallgató gyerek sem egészen ugyanaz.) Az ismétléskor, újraolvasáskor a hallgató és olvasó belső ideje kitágul, kiterjeszkedik.

Izgalmasak az újrameselés és az emlékezés párhuzamai. Hajlamosak vagyunk azt hinni, hogy az emlékeink állandóak. Holott minden kétséget kizáróan tudjuk, hogy az emlékeink nem a valóság, és azt is tudhatjuk ma már, hogy minden egyes emlékezéskor egy kicsit megváltoznak. Az emlékezés régi fantáziaképe olyan, mint egy gigászi komód. Az agykutatók felfedezései előtt úgy képzeltük, hogy az agy óriási fiókrendszerébe skatulyázva lapulnak az emlékeink, és mi az emlékezés folyamatában kihúzzuk a fiókot, megszemléljük azt a „bármit”. És ugyanabban a skatulyában mindig ugyanazt a „bármit” találjuk. Csakhogy az emlékeink nem dobozokban, fiókokban, kartotékokon, dossziékban „vannak”, mondjuk inkább úgy, hogy őrződnek, hanem kémiai és elektromos ingerületek végtelen láncában, és sosem pontosan ugyanazt idézzük fel, vagyis az emlékek szüntelenül változnak, minden felidézéskor egy kicsit módosulnak.

Az ismétlés tehát nem ismétlés, mert az emlék sosem hajszálpontosan ugyanaz. Az ismétlés látszólagos azonosság. Matei Călinescu ennél is tovább

megy, már-már misztikus eredményre jut. Az újraolvasás során – írja egy tanulmányában – „az emlékezet és az előzetes várakozások bonyolult egybejátszása révén mind az újraolvasó, mind a már ismert mese hallgatója utat talál az idő egy másféle minőségéhez: egy olyan időhöz, amely körben vagy spirálisan látszik haladni, s amely ily módon szemben áll a mindennapi tapasztalat idejének megfordíthatatlan, lineáris áramlásával”. Évtizedekkel későbbi, Bloomingtonban írt naplójából tudjuk, hogy kevéssel a halála előtt, 2008-ban újraolvasta („ki tudja, hányadszor”) *Az eltűnt idő nyomában*-t, kezdve az utolsó kötettel, *A megtalált idővel*, a kronológia fordított sorrendjében haladva, *a Swannig*. „Az este kezdtem el – írja –, és Proust újraolvashatósága, mely egyszerre lineáris és körkörös, teljes mértékben beigazolódik.” Régóta ismerős világot látogatott meg újra, és ez a sokadik, feltehetően utolsó látogatása is tele volt meglepetéssel: „Proust olvasása azok közül való, melyek gyarapítják az élet, az emlékek, a múlt értékét, a múlttét, amely újjáéleszthető az önkéntelenül áradó emlékek véletlenszerű villanásai révén, és a szöveg olvasását rejtélyes módon önmagunk olvasásává teszik.”

Önmagunk olvasása az önkéntelenül áradó emlékek véletlenszerű villanásai révén. Ezért érdemes – pontosabban ezért érdemes *igazán* – írni és olvasni.

Az első olvasás gyakran sietős: az olvasót magával ragadja a cselekmény, a „kaland”, a kíváncsiság. Az újraolvasás során a sodrás lassúdik, a részek elhelyezkednek a nagy egészben. Nemcsak a regény terében, hanem abban a képzeletbeli térben, amely a szöveg terének és az olvasó emlékezeti tereinek közös építménye. Persze az első olvasás is lehet figyelmes, érzékeny, térben is tájékozódó, körültekintő olvasás, amikor az olvasó a fejében felépíti az író által konstruált szerkezet egészét, ugyanakkor észreveszi a rejtett utalásokat, a finom árnyalatokat, a titokzatos összefüggéseket is. Mindazon rejtelmeket, amiket az író tudatosan vagy tudattalanul rejtett el a szövegben, és mindazokat, amikről az írónak sejtelve sem volt, mert azok csakis az olvasó olvasatára vártak. A legjobb olvasó többször, akár sokszor újraolvas egy (számára arra érdemes) művet. Olyankor emlékezik is, újraéli azt, ami elmúlt, de nem ez a legfontosabb. Kierkegaard-ra gondolva mondjuk úgy, hogy az újraolvasás a szolgálai, hagyományos irányú emlékezés helyett „előre emlékezés”. Nabokov azt írja, hogy egy könyv második, harmadik vagy negyedik olvasásakor tarthatunk ott az értelmezésben és az élvezetben, ahol egy festmény esetében az első szemrevételezéskor. „Egy könyvet nem lehet olvasni, csak újraolvasni.” Călinescu Nabokov-paradoxonnak nevezi ezt az állítást, aminek a tartalma ugyanaz, mint a hermeneutikai körnek: csakis a részletekből ismerjük és értjük meg az egészet, ám csakis az egészből ismerhetjük és érthetjük meg a részleteket, legyen szó a *Tóráról*, a *Bibliáról*, Shakespeare-ről vagy általában a műélvezetről. (Bármiről. A világról.)

FELEJTÉS ÉS EMLÉKEZÉS

Cicero arra panaszkodik, hogy jól emlékszik olyasmire, amire nem szeretne, ám elfelejt olyasmit, amit nagyon is megőrizne az emlékezetében. A Léthé a görög mítoszban a felejtés vize. A holtak azért kortyolnak belőle, hogy elfeledjék korábbi színes, emberi életüket, a zarándokok pedig azért isznak belőle, hogy megszabaduljanak kínzó emlékeiktől. Léthé és Mnemoszüné. Felejtés és

emlékezés. Párban járnak, és ha bármelyik cserbenhagy minket, az életünk iszonyatossá lesz. A teljes emlékezetvesztés rémét könnyű elképzelnünk, és kegyetlenül hangozhat, de talán ez a kevésbé borzasztó, hiszen elveszítjük önmagunkat, de nem vagyunk tudatában annak, hogy kit és mit veszítettünk. Talán több fantázia kell hozzá, hogy belássuk, a mindenre emlékezés képessége, nevezzük inkább a felejtésképtelenség átkának, éppúgy önmagunk elvesztéséhez vezethet.

A megzabolázhatatlan emlékezés lehetősége megihlette Borgest is. Főhőse, a mindenre emlékező Ireneo Funes hipp-hopp megtanul nyelveket, fel tudja idézni egy vágató csikó összekuszálódott sörényének minden szálát, a folyton változó tűz lángnyelveinek táncát, de nem a gondolkodás az erőssége. A gondolkodás, ami összefüggések bonyolult hálózata, egyszerűsítés, általánosítás, elvonatkoztatás. Funes végtelenül tágas és mégis elviselhetetlenül zsúfolt világában csakis részletek nyüzsögtek. Borgesnek eszébe jut John Locke soha meg nem valósított, képtelen nyelve, melyben minden dolognak, minden kavicsnak, minden egyes madárnak, minden fa minden egyes ágának külön neve volna. Funes még egy ilyen nyelvet is túl általánosnak, túlságosan pontatlannak talált, mert ő föl tudta idézni minden álmának minden pillanatát, a környező házak minden részét és cirádáját. Az ő elméjében Babel, London és New York zsúfolt tornyainak és rohanó forgalmának ádáz ragyogásánál is több fény volt, és több sötétség. Ő „nemcsak minden erdő minden fájának minden levelére emlékezett, hanem ezeknek minden képére is, ahányszor csak észlelte vagy elképzelte őket”. Huszonegy éves korában halt meg, 1889-ben, tüdőgyulladásban, több emlékekkel, mint valamennyi emberé együttvéve, amióta világ a világ.

Az arányokon múlna ez is? Aki sokat lát (hall, érez stb.), aki figyelmesebben éli világát, az többet lát, többre emlékezik, de többet is felejt? Felejtés és emlékezés nemcsak párjai, de még inkább tükörképei egymásnak? Az emlék képeiről néha azt képzelem, hogy csak egyetlen nézetük van, mint a színházi díszleteknek. Bármilyen élénkek, pompások, nem kerülhetek mögéjük, mert nincs mélységük, nem járhatom körül őket. Az *Ezüst Macska* című regényemben egy önhitt és tudálékos szélhámos azt mondja egy kocsmai beszélgetésben, hogy az emlékezés nem más, mint a felejtés hiátusa: azaz hiba. Akkoriban, amikor a könyvet írtam, egyetértettem vele. Ma úgy gondolom, hogy az emlékeink bizonytalan töredékek. Torzók. Ahogy a jelenünk is, hiszen az érzékelésünk korlátozott, a nézőpontunk is más és más. Már két ember is másként emlékszik ugyanarra az eseményre. Ha mégsem, az inkább érzelmi azonosulás, valamiféle egyezség, netán közmegegyezés. Ebből következően akár azt is mondhatjuk, hogy az emlékezés is felejtés, csak nem teljes, nem „hibátlan” felejtés. Átformálás.

Van olyan ismerősöm, aki iszonyodik az emlékektől. Nem a rossz emlékektől; minden emléktől. Azt mondja, az emlékezés korai halál. Mrožek sem szerette az emlékeket. Nem általában, mert a másokét szerette, csak a sajátjait nem. Ha túl sok gyűlt fel körülötte – írja –, továbbmenekült. Sok évtizeddel később, amikor hazaköltözött Krakkóba, úgy érezte, az emlékei, mint a gipszöntvény, rátapadnak a bőrére, behatolnak a tüdejébe. Rémálom, írja, ugyanakkor annyira otthonos, hogy elérzékenyül tőle.

Gyerekkoromban megpróbáltam elképzelní, hogyan múlhatott az idő reggen. Hogy egy harminc, negyven évet élt kora középkori embernek, egy honfoglalás kori lovasnak, a kőbaltás embernek hosszabb vagy rövidebb volt-e az

élete a mienknél. Nem juthattam dűlőre, mert akkoriban a húsz-harminc éves kortársaim is számomra távoli világban léteztek, nem tudtam semmit az életükről, de azt éreztem, hogy az a tágas és végtelen idő, amiben én létezem, az – Jacques Derrida szavaival – Isten ajándéka, míg a felnőttek szűk és szorongató ideje adható-vehető árucikk.

Szerettem az idővel játszani: nem éreztem ellenségnek. Szerettem Swift *Gulliveré*ben a jelenetet, amikor az utazó átadja Liliput királyának a zsebóráját, amit két megtermett gárdista cipel a vállán, rúdra lógatva, mint Angolhonban a söröshordókat, és az uralkodó látja a lomha percmutató nekünk láthatatlan mozgását. Szerettem elgondolni, hogy kívülről, az űrből vagy a Holdról figyelem a földünket, ahogy a bolygó kékje az árnyékba fordul, és ott messze „lent”, a sötétség és világosság határán élő embereknek nappalból alkony, alkonyból éjszaka lesz. Szerettem elgondolni, hogy ez a forgás méri az időt, nem az egyezményest, hanem a ténylegest, a valóságost, a helyi időt, ami napórával mérhető. Szerettem elgondolni, milyen másként múlhatott az idő, amikor Segesvár, Buda és Selmec toronyóráin még csak egyetlen mutató járt körbe – Magyarországon a percmutatókat a 17–18. század fordulóján szerelték fel a tornyok óráira –, és a *perc* szó még nem időegységet, hanem aprócska, ismétlődő neszezést vagy piciny anyagdarabkát jelentett. Szerettem elgondolni, ahogy a dél vagy az éjfél pillanata óránként ezer km/óra sebességgel végigszáguld az egykori országon Brassótól Sopronig. Szerettem elgondolni, hogy jelen nincs is. Feküdtem a lóherés fűben, hallgattam a bogarak dongását, bámultam a felhőket, számoltam a szívdobbanásaimat, egy-egy dobbanás volt a jelen, és nem tudtam elképzelni a jövőt, csak a múltat, amiről már akkor, gyerekként is tudtam, hogy mindig, mindenhol, mindenben jelen van. Hogy is mondja Proust *A megtalált idő* végén? A múlt nem mögöttünk van, hanem alattunk, rajta állunk, és beleszédülünk, ha a sok-sok év magasából alátekintünk. Gyönyörű régészeti példái ennek az évezredes tellek, a lakódombok rétegei. Képzeljünk el egy embert, aki látszólag nem törődik a múlttal. Tudatosan hártja, kerüli. A jövő tudományát kutatja, számítástechnika, programozás, Mars-utazás. A lakása is modern, szürke és fekete, egyenes vonalak, hatalmas üvegfelületek. Fölötte a csillagos ég, a jövő. A falakon néhány nonfiguratív műalkotás. Sehol egy avított könyv. De aztán a látszólagos rend, a látszólagos függetlenség felborul, rémálmok gyötrik, pszichológushoz megy, jelentkezik a múlt. Ősök bűnei, öröklött gének, tudattalan. Senki nem kerülheti meg. A múltat ismerhetjük, jól vagy alig, vagy semennyire, az akkor is van. Én nem úgy képelem, mint Proust, hogy rajta taposunk, hogy alattunk van, hanem mint József Attila, hogy bennünk. A sejtjeinkben. A velőnkben, a vérünkben, a csontjainkban.

Mezőberényben, anyai nagyszüleimék házában szerettem az éj sötét csöndjébe kongató falióra hangját, a délutáni hőségben felhevült kert fölött lebegő bukszusillatot, a homályos nagyszobát, melyben nyári legyek döngtek. Szerettem az óra nappali hangját is, ami nem ugyanaz a hang volt. Nem tudom, hol lehet az a régi óra, de amikor elkezdtem írni ezt a valamit az időről, levettem a polcra apai nagyapám vekkerét, és ugyan tudom, hogy csak a régóta mozdulatlan rugók és fogaskerekek moccantak, mégis úgy érzem, az a negyven éve néma óra szól hozzám.